

BENE Adrián

Pécsi Tudományegyetem
Pécs, Magyarország
beneadrian@gmail.com

ERKÖLCSI VÁLASZTÁS AZ IRODALOMTÖRTÉNET-ÍRÁSBAN

Moralni izbor u pisanju istorije književnosti

Moral Choice in Writing Literary History

Z. Varga Zoltán. 2019. Önéletírás és fikció között: történelmi történetek: 20. századi történelmi és társadalmi traumák irodalmi és önéletrajzi reprezentációi. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Z. Varga Zoltán 2014 óta írt elemzéseit tartalmazza az *Önéletírás és fikció között* címmel megjelent kötet, amelynek sajátossága, hogy irodalmi művek és önéletírások elemzése egyaránt helyet kapnak benne. A történelmi-társadalmi trauma (elsősorban a holokauszt) feldolgozása biztosítja azt az érintkezési pontot, amelynek köszönhetően a szövegek tematikusan egységet alkotnak. A kötet fejezeteinek nagy része eredetileg önálló tanulmányként jelent meg, ezt a kötet végén jelzi is a szerző. Az előszó és a két bevezető tanulmány helyezi keretbe ezeket, a történelmi traumák és bűnök esztétikai feldolgozásának szerepét vizsgálva a társadalmi emlékezet és a felelősség működtetésében. Egy ilyen nagyságú szövegtörzs esetében persze megkérdőjelezhető a szövegek kiválasztásának reprezentativitása. Fontos erénye viszont a könyvnek az a prózapoétikai-narratológiai irányultság, amely rámutat a művek poétikai sajátosságaira.

Különös aktualitása a kötetnek, hogy a tárgyalt társadalmi és erkölcsi vonatkozások kapcsán felvetődik az irodalomtörténet-írás *étosz*ának kérdése. Az igazság kapcsán az érdekmentes objektivitás és az erkölcsi állásfoglalás vitája a tudomány, az erkölcs és a(z emlékezet)politika viszonyrendszerének mindhárom

kapcsolódási pontjára kiterjed. Magyarországon, illetve a határokon túlnyúló magyar nemzeti vonatkozásban a holokauszt traumájának kollektív feldolgozása annak ellenére is csak részlegesen történt meg, hogy az irodalom és a filmművészet mindvégig jelentős alkotásokkal próbált ehhez hozzájárulni. Hogy mennyire így van ez, bizonyítják azt a Kertész Imre Nobel-díjával vagy éppen a *Saul fia* sikerével kapcsolatos ellentmondásos, esetenként kirekesztő vélemények. Emlékezetes Nemes Jeles László állítólagos nyilatkozata, miszerint „sokan a legszívesebben újranyitnák a koncentrációs táborokat, és a múlt szörnyűségeit továbbra sem dolgozták fel a magyarok”. (A rendező állítása szerint a *Jüdische Allgemeine* meghamisította a szavait) (Kasnyik 2016). A holokauszt témáját tárgyalva tehát az irodalomtudós sem hagyhatja figyelmen kívül a téma megosztó voltát, a felelősség áthárításának továbbra is meglévő szándékát. Jelképes kifejezése lehetne ennek a magatartásnak Déry Tibor egyik mondata: „Csöndben lapul itt mindenki a langyos ganéjban, hogy meg ne náthásodjék” (Déry 1975, 292). Az idézet Déry *Alvilági játékok* című művéből származik, amely elemzésének Z. Varga külön fejezetet szentelt. A kötet francia komparatív kitekintéséhez igazodva: olyan emlékezetpolitikai elfojtás ez, mint a franciák – mai napig inkább csak szórványos – szembenézése országuk, felmenőik aktív kollaboráns szerepével a német megszállás alatt. Az író és hozzá hasonlóan az irodalomtörténész egy ilyen indulatokkal és hazugságokkal telített diszkurzív térben morális vonatkoztatási keretek között találja magát. A tudomány önálló szempontrendszere önmagában nem teszi lehetővé célja, az igazság elérését, erkölcsi választásra kényszerül. Ahogyan a fülszöveg és az előszó is utal rá, alternatívát kíván kínálni a politikai-ideológiai kisajátítással szemben. A szerző ugyan az önéletírás elméleti kérdéseinek talán legelismertebb szakértője, mégsem kutathatja „csupán” a témára jellemző elbeszélői megoldásokat. A kötet távolról sem tét nélküli tehát, sem tudományos, sem a sajnálatosan aktuális morális-ideológiai szempontokból. A téma kapcsán szembesülnünk kell azzal, hogy a szakszerűség tudományos írásművel szemben támasztandó követelménye nem azonosítható problémátlanul az objektivitás igényével. A tények hangsúlyozása vagy elhallgatása értelmező közösségek, a magyar viszonyok között gyakran ideológiai táborok vetélkedésének függvénye. Az irodalomtörténet-írás, ahogyan azt a kanonizációs viták is mutatják, az emlékezetpolitika vonatkoztatási rendszerében kénytelen működni. Ameddig a különböző politikai oldalak versengéseként jelenik meg ez az emlékezetpolitikai kiszorítódsi, addig személyes elkötelezettség függvénye az ebben való részvétel, morális indokolhatósága is szubjektív. A jobboldali, magát nemzetiként meghatározó térfélen („nemzeti oldal” – lásd a kifejezés 1996 utáni Fidesz általi használatáról Szabó 2005, 103) éppúgy akad jogos történelmi sérelem és takargatni való bűn, mint az ezzel szembeállított, mára valójában nehezen

körvonalazhatóvá vált (valaha: „kommunista”) baloldalon, amellyel a „nemzeti oldal” a liberálisokat (a jelenlegi magyar miniszterelnök szavajarásával újabban: „libernyákok”) is igyekszik összemenni, a rendszerváltozástól kezdve a mai napig („szoc-lib”, „ballib” címkék alatt). A kissé idejétmúlt szembeállítás megjelenése az irodalomtudományban ma már anakronisztikus („népi” – „urbánus” vita), bár létező jelenség, amely nemigen erősíti az ilyen művek tudományos súlyát. A második világháborús összeomlás és ezen belül, ettől el nem választhatóan a magyarországi holokauszt felelősségének szőnyeg alá söprése azonban különbözik a politikai közösségek ideológiájának irodalmi megjelenésétől. Ez esetben joggal beszélhetünk az erkölcsi választás igényéről úgy, hogy az nem pusztán szubjektív értékrenden, politikai-ideológiai elköteleződésen alapul. Ilyen értelemben nem szubjektív és ezért nem áll szemben a tudomány objektív követelményrendszerével, még ha ahhoz képest külső tényezők is határozzák meg. Az igazság ez esetben nem függ perspektívától: a tömeges deportálás, jogfosztás és népiirtás ténye nehezen tagadható, erkölcsi megítélése – remélhetőleg – egyértelmű. Sem a polgárai egy részét jogaitól megfosztó állam, sem a polgártársaikat ennek kiszolgáltató állampolgárok nem tekinthetők nemzetinek és emberinek. Ennek tagadása, a kirekesztés, megosztottság intézményesítése nem sok jót ígér egy nemzet számára a jelenre és a jövőre nézve.

Nézzük ezek után a módszertani célkitűzéseket, majd ezek megvalósulását az egyes elemzések alapján. A múlt század történelmi traumái között kiemelt helyet foglal el a holokauszt, ezért a szerző ez alapján gyakorolja az emlékezetpolitika emlékezetpoétikai reflexióját. Az irodalomtudomány egyik alapproblémája kerül itt színre: a mű és a valóság közötti kapcsolat, egyrészt a valóság mimetikus ábrázolása formájában, és még inkább a befogadóra gyakorolt hatás tekintetében. Mi több, itt a fent tárgyalt erkölcsi dimenzió is megjelenik: a feledés és a múlthamisítás megakadályozása. Kérdés, az esztétikai tapasztalat mennyiben képes erre ösztönözni „az” olvasót. A fikciós művek esetében annak vizsgálata volt a cél, hogyan képesek ezek a művek úgy kifejezni a traumákat, hogy az hatékony legyen a társadalmi közbeszédben, irodalmi értéktől és kanonizáltságtól függetlenül (Z. Varga 2019, 10). Azt gondolom, sokszorta ennyi szöveg elemzése után is nehéz feladat lenne ennek az egyszerre recepcióesztétikai és a diskurzuselemzés módszereit igénylő összefüggésrendszernek a feltérképezése. Z. Varga a korabeli hatást ha nem is, de a képviselt ideológiai álláspontokat és a szereplők narratív-strukturális funkcióit sikeresen elemzi Tersánszky, Déry, Karinthy Ferenc műveiben. A nagyobb összefüggések kevésbé rajzolódnak ki, illetve nem jelentenek újdonságot az eddigi tudásunkhoz képest.

Az első rész naplók vizsgálatával indul („Naplóírás és vészorszak: megélt történelem, történelem alulnézetből”), legyenek ezek írók vagy „civiliek” önélet-

rajzi dokumentumai. Ezek után fikciós, irodalmi művek kerülnek sorra, majd – némileg meglepő, de indokolt közjátékot képezve – a vézskorszakhoz szorosan kapcsolódó olyan költők, mint Radnóti Miklós és Vas István. A kötet második felében előbb Perc és Modiano emlékezetregényei, Camus *Közönyének* és Kertész *Sorstalanságának* kapcsolata, végül két komparatista (Susan Rubin Suleiman és Karátson Endre) önéletrajzi írásainak tárgyalása jelenik meg. Az alábbiakban elsősorban a magyar irodalomtörténeti témájú részekre összpontosítok.

Z. Varga hangsúlyozza, hogy a holokauszttal kapcsolatos kortársi szövegek a háborús bűnökkel kapcsolatban a vád hangján szóltak a kor közvéleményéhez, és ez egyfajta meggyőző szándékú, igazságot követelő retorikus megszerkesztettséget eredményezett (Z. Varga 2019, 16). Ebből a szempontból meglepő, hogy Z. Varga nem említi Lévai Jenőt, aki 1945 és 1948 között tucatnyi könyvet publikált a témáról, és valószínűleg a vézskorszak kifejezést is ő honosította meg a közbeszédben (Dési 2016, 232–233). Ezután Tersánszky Józsi Jenő, Karinthy Ferenc és Déry Tibor az ostromról és a vézskorszakról szóló szövegeit veti alá ideológiai és ezzel összefüggésben narratív poétikai elemzésnek a szerző. Ugyanakkor a tárgyalt szerzők új szempontú tárgyalása a hagyományos irodalomtörténeti kánon hiányosságait, vakfoltjait is ellensúlyozni próbálja. Nagy Lajos és Tersánszky távolról sem foglalnak el a kánonban olyan helyet, amelyet írásművészetük megérdemelne. A kötet egyik fontos megállapítása szerint Tersánszky sajátos ironiája és szokatlan nézőpontválasztásai felhívják a figyelmet arra, hogy a bevonódásra építő élményirodalom receptjével ellentétes, eltávolító narratív eszközök is alkalmasak lehetnek az olvasó affektív befolyásolására. Ugyancsak érdekes választás az elemző részéről Karinthy Ferenc *Budapesti tavasza* és az ostromregény lektúrszerű felszíne mögött a karakterek és változásaik összetettségének felmutatása. Emellett a szerző rámutat arra is, hogy 1953-as keletkezésekor a zsidók sorsáról és az antiszemitizmusról nyíltan beszélni egyáltalán nem volt megszokott (Z. Varga 2019, 58). Z. Varga a könyv első megjelent változatát elemzi annak ellenére, hogy a szerző a későbbi, rövidebb verziót tekintette véglegesnek. Budapest ostromának másik, az államszocializmus idején kanonizált műve Déry Tibor *Alvilági játékok* című novellaciklusa, amely – amiként Z. Varga is hajlik erre – olvasható kihagyásos szerkezetű, mozaikos regényként is (Z. Varga 2019, 73, 75). A szöveg filológiai ezúttal sem egységes, hiszen az eredetileg öt elbeszélésből álló 1946-os kötet záródarabját, az orosz katonák erőszakosságát is tárgyaló *Háborút* a szerzőnek ki kellett hagynia a későbbi kiadásokból (Z. Varga 2019, 69–70). Z. Varga az 1955-től érvényes szöveget veszi alapul, utalva a korábbi szövegváltozatra. A poetizált, figuratív nyelvhasználat és a mű motívus megszerkesztettségének elemzése centrális szerepet tölt be a kötetben. Erre utal a szerző következő kijelentése is: „Ha komplex beszédcselekvésként,

korának eszméire és történéseire adott válaszként vizsgáljuk az *Alvilági játékokat*, akkor a benne kifejtett álláspontok sokkal diffúzabbak, széttartóbbak, mint a korábban tárgyalt művek, vagy akár Déry a témáról más munkáiban kifejtett állásfoglalásai” (Z. Varga 2019, 73). A metaforikus és allegorikus kifejezésmód, az összetett téma- és motívumhálózat valóban indokolja – az irodalmi köztudatban egyébként is egyre kevésbé jelen lévő – Déry művének „leporolását”.

A következő fejezet Vas István és Radnóti Miklós háború alatt írt verseinek naplószerűségével foglalkozik. A téma azért érdekes poétikailag, mert a modern lírapoétika általában elkülöníti a lírai alanyt és az életrajzi szerzőt, itt viszont ezek egybeesnek. A deportálás vagy éppen a bujkálás tapasztalatai nem költői fikciók, hanem életrajzi dokumentumok. Ennek ellenére a recepcióban nem jelent meg erre vonatkozó esztétikai kifogás. Kérdés, hogy ennek oka mennyiben (lehet) kegyeleti, például Radnóti Miklós *Bori notesze* esetében. Elméleti kérdésként felvethető, milyen hatással bírna a befogadói tapasztalatra, ha nem ismernénk a szövegek születésének körülményeit, esetleg a szerzőt sem, vagy pedig Radnóti túlélte volna a háborút. Z. Varga is hangsúlyozza, a versek paratextusainak áttekintése kapcsán: „A költő utolsó hónapjaival kapcsolatos életrajzi tudás, illetve a történelmi kontextus ismerete több szinten is kölcsönhatásba lép a szöveggel” (Z. Varga 2019, 94). Írás, naptári idő, történelmi idő összefüggései meghatározó módon jelennek meg a versek időkezelésében. Más eset Vas Istváné, aki a prózai naplója (és későbbi emlékirata) mellett verses naplóban is rögzítette, hogyan élte meg a nyilasok előli bujkálást. Ez esetben is adódik az életrajzi háttér és a művészi hatás kapcsolata, az értéktulajdonítás viszonylagossága, szubjektivitása és térhez-időhöz kötöttsége (Z. Varga 2019, 100–102). Továbbgondolva, Vas verses naplója esetén vajon hogyan hatott volna az utólagos megítélésre („minden művészi esetlegessége ellenére érdekes olvasmány”) (Z. Varga 2019, 102), ha szerzőjük lelepleződik és nem éli túl a vészorszakot?

A kötet második része nemzetközi kontextusba helyezi a tárgyalt kérdéseket, utalva a holokauszt-„világirodalmi kánon” sajátosságaira, amely középpontba állítja a reprezentáció esztétikai problémáját. Georges Perec *W vagy a gyerekkor emlékezete* és Patrick Modiano *Dora Bruder* című regényei kapcsán elemzési szempontokká válnak az emlékezetpolitika és az „utóemlékezet” kérdései is. Jelen sorok írója számára, nyilván saját szakmai érdeklődéséből fakadóan, a kötet egyik legfontosabb vizsgálódása az a komparatistikai elemzés, amely a *Közöny* és a *Sorstalanság* közötti hatást vizsgálja, emlékeztetve a Gyergyai-féle első magyar Camus-fordítás az eredetitől sokban eltérő stílusára, amely hatással lehetett a befogadásra. Végül a könyv utolsó egységében két magyar származású komparatista önéletírását elemzi a szerző a kötetben végig következetesen alkalmazott narrato-poétikai-pragmatikai módszerrel. Susan Rubin Suleiman

Budapest Diary-jének és Karátson Endre *Otthonokjának* vizsgálata a narratív identitással összefüggésben az előbbinél az (utó)emlékezet, utóbbi esetében pedig az interkulturális adaptáció és a szemiotikai fordíthatóság kérdéseit emeli ki az otthonnal, az otthonossággal kapcsolatban.

A kötet egészében véve kissé széttartó, célkitűzései talán túl ambiciózusak, részei azonban kiváló, hiánypótló elemzéseket nyújtanak. Ezek szempontjai továbbgondolhatóak, más szövegek esetében is haszonnal alkalmazhatóak. Az ideológiai, a poétikai és a hatásszempontok egységben történő vizsgálata nem minden esetben egyaránt sikeres, azonban mindenképpen helyes irány, amely nem zárja ki a vizsgálódásból sem a műimmanens jellemzőket, sem a keletkezés és a hatás kontextusát.

Irodalom

Déry Tibor. 1975. Alvilági játékok. In *Virradat előtt: Magyar írók tanúságtétele*. 211–346. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Dési János. 2016. Lévai Jenő pályaképe most előkerült 1944/45-ös naplója fényében. In Lévai Jenő, „...csak ember kezébe ne essem én...”: *Deportáció, télach, schutzpass. Napló 1944–45*. 213–239. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.

Kasnyik Márton. 2016. Nemes Jeles László vagy nagyon furcsát nyilatkozott vagy nagyot kamuzott a Jüdische Allgemeine. *444* január 28. <https://444.hu/2016/01/28/nemes-jeles-laszlot-untatjak-a-dijak> (2020. aug. 28.)

Szabó Ildikó. 2005. Rendszerváltás és nemzeti tematika. *Politikaitudományi Szemle* (2): 89–110.

Z. Varga Zoltán. 2019. *Önéletírás és fikció között*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

SZAKDOLGOZAT

